

<https://doi.org/10.62837/2025.2.57>

CƏLİLOVA GÜNEL İSA QIZI

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Yasamal rayonu, Ayna Sultanova, 5*

EVFEMİZM VƏ TABULARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə evfemizm və tabuların lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd edilir ki, dilçilik elmində evfemizm bu və ya digər səbəbdən kobud və ya qəbuledilməz olan sözün və ya ifadənin yumşaq və ya üstüörtülü məna daşıyan söz və ya ifadə ilə əvəzlənməsi kimi müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, alimlər evfemizmin ekstralingvistik mahiyyətini müəyyən etməkdə yekdil fikirdədirlər. Evfemizmlər dildə işlənən kobud sözlərin daha yumşaq şəkildə ifadə olunmasını şərtləndirir. İstənilən dildə özünəməxsus evfemizm və tabular mövcuddur. Məqalədə qeyd olunan evfemizmlər və tabular Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: dilçilik, evfemizm, tabu, xüsusiyyət, ifadə, müqayisə

ДЖАЛИЛОВА ГЮНЕЛЬ ИСА ГЫЗЫ

*Азербайджанский университет архитектуры и строительства,
преподаватель*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ И ТАБУ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвистические особенности эвфемизмов и табу. Отмечается, что в лингвистике эвфемизм определяется как замена слова или выражения, которое по той или иной причине является грубым или неприемлемым, словом или выражением, имеющим мягкое или тонкое значение. В целом ученые единодушны в определении внеязыковой природы эвфемизма. Эвфемизмы представляют собой более мягкий способ выражения резких слов, используемых в языке. В каждом языке есть свои эвфемизмы и табу. В статье представлен сравнительный анализ эвфемизмов и табу, встречающихся в азербайджанском и английском языках.

Ключевые слова: лингвистика, эвфемизм, табу, особенность, выражение, сравнение

JALILOVA GUNEL ISA

Azerbaijan University of Architecture and Construction, lecturer

Linguistic characteristics of euphemisms and taboos

Summary

The article discusses the linguistic features of euphemisms and taboos. It is noted that in linguistics, a euphemism is defined as a replacement for a word or expression that, for one reason or another, is rude or unacceptable, a word or expression with a soft or subtle meaning. In general, scientists are unanimous in defining the extra-linguistic nature of the euphemism. Euphemisms are a milder way of expressing harsh words used in a language. Every language has its own euphemisms and taboos. The article presents a comparative analysis of euphemisms and taboos found in Azerbaijani and English.

Keywords: linguistics, euphemism, taboo, feature, expression, comparison

Dil həyatla bilavasitə əlaqədə inkişaf edir və fəaliyyət göstərir və buna görə də sosial xarakter daşıyır. Dilin məqsədi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqdır, bu onun sosial xarakterini ortaya qoyur.

Gündəlik ünsiyyət prosesində nitqimizin daha maraqlı, rəngarəng və qulağa xoş gəlməsi üçün çox vaxt müxtəlif vasitələrə əl atırıq. Bu vasitələr arasında epitetlər, məcazlar, müqayisələr, atalar sözləri, məsəllər, eləcə də frazeoloji vahidlər və evfemizmlər kimi troplar var. Çox vaxt bir fenomeni digərindən ayırmaq çətindir, bu olduqca təbiidir, çünki onlar oxşardırlar. Məqaləmiz dilçilikdə evfemizmə probleminə həsr olunub, tədqiqatın məqsədi dilin ən oxşar hadisələri kimi evfemizmlə bağlı ifadələri linqvistik nöqteyi-nəzərindən təhlil etməkdir.

Dilin sosial funksiyaları onun strukturuna fəal təsir göstərir və onun inkişaf istiqamətini böyük ölçüdə müəyyən edir. Müasir nitqdə iki əks cərəyan aydın şəkildə özünü göstərir: nitqin qabalaşmasına və eyni zamanda yumşaldılmasına doğru, yəni, *disfemizasiya* və *evfemizasiya*. Leksik səviyyədə qabalaşma vulqarizmlərin və kobud danışq və jarqon söz və ifadələrin daha geniş şəkildə işlədilməsi, yumşalma isə danışan üçün kobud, ədəbsiz və nəzakətsiz görünən sözlərin əvəzinə sinonim söz və ifadələrin işlədilməsi ilə ifadə olunur. Düşüncələrin bu şəkildə ifadə edilməsi sosial konvensiyalarla diktə olunur. Nitq vahidləri ilə yanaşı, həm ingilis, həm də rus dilində kobud görünən və beləliklə, evfemizmə məruz qalan müəyyən mövzular var.

Dilçilər evfemizmin müxtəlif növlərini müxtəlif dillərin leksik sistemlərinin komponentləri kimi öyrənirlər. Frazeoloji evfemizmlər hələ də müasir alimlərin diqqət mərkəzində olmamışdır, bu fenomenin öyrənilməsinə həsr olunmuş böyük monoqrafik əsərlər yoxdur. Ümumiyyətlə, linqvistik tabular və evfemizmlərin yaradılması prosesi müxtəlif xalqlar, o cümlədən ingilis və Azərbaycan nitqi üçün tipik hadisələrdir.

Qeyd edək ki, evfemizm və disfemizmlər reklam dilində, siyasətdə, iqtisadiyyatda və tibbdə, sosial sferada, xidmət sektorunda və bir sıra digər sahələrdə geniş istifadə olunur.

Evfemizmlər üslubi vasitələrdən istifadə etməklə yaradıla bilər: litota və meiosis, antonomastic köçürmə, paronimik əvəz, abbreviatura, tabu sözlərin deformasiyası və s. Evfemizmin daha çox başa düşülməsi perifrazın bir növüdür. Məsələn, ingilisdilli reklamlarda ucuz məna ifadə edən sifətdən tez-tez çəkinirlər - bunun əvəzinə daha neytral olan reklamlardan istifadə olunur. Əvvəllər istifadə edilmiş avtomobillər - işlənmiş avtomobillər və ya ikinci əl avtomobillər - indi getdikcə işlənmiş avtomobillər kimi deyil, daha əvvəl sahib olduğu avtomobillər - köhnə avtomobillər kimi reklam olunur.

Disfemizmlərin formalaşması müəyyən üslub vasitələrinin köməyi ilə də baş verir: semantik yerdəyişmə və kontrast, antifraz, metafora, metonimiya, pronominalaşma, növdən növə və cinsdən növə keçid. Disfemizmlərin formalaşmasının əsas yolu metaforik köçürmədir.

Məsələn, bir insanı təhqir etmək üçün zoonimlərdən istifadə olunur, məsələn: qoyun, donuz, canavar, tülkü və s.

Evfemizm və disfemizmlərin müxtəlif diskurslarda istifadəsinə dair nümunələrə baxaq.

“Her qualities were mentioned; her defects as a leader were left unsaid. Just as inevitably, no one was there to represent the communities who intensely believe that too little respect has been paid to their feeling that she was their destructive enemy” (Thatcher funeral: ‘Does David Cameron really have to hold his wife’s hand?’)

Bu misalda “keyfiyyətlər” və “nöqsanlar” ifadələri evfemizmlərdir. Müəllif Marqaret Tetçerin xidmətlərini adlandırmaq və ya onun xidmətlərini və ölkə üçün gördüyü yaxşılıqları saymaq əvəzinə “keyfiyyətlər” sözünü işlədir və hökumətdəki yanlış qərarları və səhvləri “nöqsanlar” sözü adlandırır. Bu zaman evfemizm istifadə olunur, perifrazlar, yəni dolayısı ilə Marqaret Tetçerin çatışmazlıqları və müsbət xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

“Most there were saying farewell to a former prime minister and closing the book on her era” (Thatcher funeral: ‘Does David Cameron really have to hold his wife’s hand?’).

Müəllif “kitabın bağlanması” ifadəsini işlətməklə birbaşa “dəmir ledi”nin öldüyünü və bununla da onun Böyük Britaniyanın baş naziri kimi fəaliyyətinin sonu olduğunu demir. O, metaforadan istifadə edir və yazır ki, “səltənətinin kitabı bağlanıb”.

Tabuların ilk dəfə ortaya çıxması qədim xalqların mifologiyası ilə bağlıdır. Daha yüksək inkişaf mərhələsində olan xalqlar arasında xurafat və onların əsasında tabular yaranır. Müasir cəmiyyətdə tabuların səbəbi etiket, kobud, nalayiq ifadələrdən qorxmaqdır.

“Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Əşya və onun adı arasında üzvü rabitə, fiziki bir əlaqədir” [5, s.42].

Rus folklorşünası və etnoqrafı D.K. Zeleninin sözlərinə görə, ilk şifahi qadağalar ibtidai ovçular arasında yaranıb: onlar düşündülər ki, həssas heyvanlar insan dilini başa düşürlər və onları eşitməklə tələlərdən və oxlardan qaça bilirlər. Qədim insanların heyvanların insan nitqini başa düşdüyünə inandığını təsdiqləyən D.K. Zelenin gündəlik həyatda sehlərə çevrilən heyvanlarla danışıqları da əlaqələndirdi. Məsələn, “meşə sahibini qəzəbləndirməmək”, xəstəlikdən və ya başqa bədbəxtlikdən qaçmaq üçün “onların” adlarını çəkmək qadağan edilmişdir.

Və ya, məsələn, Şimali Amerika hindularının həyatında ayı ovu mühüm hadisə idi, bundan əvvəl onlar uzun müddət oruc tutdular və özlərini təmizləyirdilər. Hindlilər ova çıxmadan əvvəl ayların ruhlarına yalvarırdılar ki, ovçulara qurban kəsərək onlara yaxşı münasibət göstərsinlər. Bəzi Şimali Amerika qəbilələrinə ayı və ya başqa bir heyvanın qanını yemək qadağan edilmişdi, çünki onun canı və ruhu var idi.

Hər bir dildə danışanların istifadə etməməyə çalışdığı tabu, ədəbsiz sözlər var. A.A. Reformatski eyniadlı “Tabular və evfemizmlər” əsərində “tabu” və “evfemizmlər” anlayışlarını birləşdirmişdir. “Tabu sözləri əvəz etmək üçün bizə başqa sözlər lazımdır - evfemizmlər. Evfemizmlər qadağan olunmuş söz və ifadələrin əvəzinə istifadə edilən icazə verilən sözlərdir” [8, s. 56]. Müasir dilçilik tədqiqatçıları da evfemizmlərlə tabu sözləri əvəz edən söz və ifadələri başa düşürlər.

V.N. Yartseva belə tərif verir: “Evfemizmlər natiqin nalayiq, kobud və ya nəzakətsiz hesab etdiyi sinonim söz və ya ifadələr əvəzinə işlənən emosional neytral sözlər və ya ifadələrdir. Onlar həm də tabu, arxaik adları əvəz edir. Evfemizmlər həm də işarə edilənin əsl mahiyyətini hamarlamaq və ya ört-basdır etmək üçün bəzi sözlərin digərləri ilə təsadüfi fərdi-kontekstlə əvəzlənməsi deməkdir” [10, s. 501].

İ.R.Qalperinə görə, “Evfemizim, nalayiq bir sözü və ya ifadəni ümumi qəbul edilmiş mənada daha uyğun olanı ilə əvəz etmək üçün istifadə olunan söz və ya ifadədir” [6, s. 164].

Ən məşhur və aydın təriflərdən biri Hyu Risonun tərifidir: “Evfemizmlər kobud, xoşagəlməz və ya təhqiredici sözlər əvəzinə istifadə edilən yumşaq, məqbul alleqorik sözlərdir”.

Evfemizmə xüsusi toxunan ilk əhəmiyyətli əsər Q.Paulun “Dil tarixinin prinsipləri” adlı tədqiqatıdır. Alim öz əsərində sözün leksik mənasında baş verən müxtəlif dəyişiklikləri araşdırır və onları “təsadüfi fərdi psixoloji proseslərin məhsulu” kimi müəyyən edir. Onun nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən evfemizmlərin meydana çıxması belə izah olunur: “utanaraq əşyaları öz adları ilə çağırmaqdan çəkinəndə və dolaylı ifadələrdən istifadə edəndə” [7, s. 233].

“Tarixən tabu və evfemizmin mənşəyi və əmələ gəlməsi bir sıra problemlər doğurmuşdur. Bəzi tabuların işlənməsi cəmiyyətdə narazılıqlara, sosial bəlalara da

səbəb olmuşdur. Etik, mədəni, psixoloji səbəblərdən nitq tabular vasitəsilə korlanmışdır, bu zaman yeni nominasiyaya – evfemistik ifadələrə ehtiyac duyulmuşdur. Bu məqamda tabunu əvəz edən evfemizmin formalaşma prosesində psixoloji amillər mühüm rol oynamışdır. Evfemizm və nitqin evfemikləşməsi insanın varlığı, onun kökəni, təbiəti, özünü aciz, gücsüz hiss etməsi, təbiət və sosimum gücü ilə əlaqəlidir” [4, s.8].

New Oxford English Thesaurus-da biz terminin aşağıdakı tərifinə rast gəlirik: “Polite term, substitute, mild alternative, indirect term, understatement, underplaying, softening, politeness, genteelism, coy term” [3, c. 322].

E. P. Seniçkina evfemizmin dörd məcburi xüsusiyyətini qeyd edir: arzuolunmaz denotatın təyin edilməsi, denotatın mənfi qiymətləndirilməsini azaltmağa və ya “yumşaltmağa” imkan verən evfemizmin semantik qeyri-müəyyənliyi, əvəz edilmiş söz və ya birləşmə ilə müqayisədə denotatın xarakterini yaxşılaşdırmaq və denotasiyanın formal xarakterini yaxşılaşdırmaq. Müəllif lüğətdə evfemizmin dörd növünü də müəyyən edir: tarixi, mənşəyinə görə evfemizmlər, linqvistik və funksional evfemizmlər, onun nöqtəyi-nəzərindən evfemizmin maksimum dərəcəsi isə nitq prosesində yaranan təsadüfi evfemizmlərdir [9].

İnkişaf etmiş mədəniyyətə malik insanlar üçün evfemizmin tabularla heç bir əlaqəsi yoxdur, ancaq sosial normalar, əxlaqi nəzakət və etikətlə diktə olunur. Hər bir dil icmasında nəzakətli ünsiyyət üçün “uyğun olmayan” hesab edilən anlayışlar var. Belə anlayışlara ölüm, cinsi əlaqə, fizioloji proseslər və s. aiddir. Eyni zamanda, ünsiyyət ehtiyacları çox vaxt bu cür anlayışlardan istifadə etməyə məcbur edir. Bu hallarda kobud və ya təhqiredici söz və ifadələr əvəzinə onların əvəzediciləri istifadə olunur - xoşagəlməz anlayışları və ya hadisələri yumşaldan sözlər və ya ifadələr. Əgər belə istifadə normaya çevrilirsə, evfemizm yaranır. Zaman keçdikcə, bu əvəzedici, “ədəbsiz” anlayışın təsiri altında, tabu statusu da əldə edə və başqa, daha “layiq” dil vahidi ilə əvəz edilə bilər. Belə bir dəyişikliyə misal professor A. Yukkerin “İngilis dili və ingilis tarixi dilçilik tarixi” monoqrafiyasında verilmişdir: “The word “lavatory” for example, originally referred to a vessel for washing. In the twentieth century, it came to be used for a room that is fitted with such a wash basin but also with a water closet. But the word lavatory has already been replaced again by words such as toilet. This word originally referred to ‘the article required or used in dressing; the furniture of the toiletable; toilet-service’ (OED, “toilet”). It was also used to refer to the action of getting dressed and eventually to the room where this happened. Today, the term toilet has become associated with its new referent to such an extent that it is often replaced by other euphemisms such as bathroom, restroom (both American English), cloakroom (British English) or by even more evasive phrases, such as to wash one’s hands’ [2, c. 115-116].

Eyni monoqrafiyada təqdim olunan başqa bir nümunə “sick” sözüdür. İngilis dilində bu sifət fiziki və ya əqli cəhətdən xəstə olan bir insanı təsvir etmək üçün

istifadə olunur. Fiziki cəhətdən xəstələr tez-tez qusmağa meyllidirlər, buna görə də “qusmaq” mənasını verən “vomit” terminindən istifadə etməmək üçün insanlar “sick” sözünü işlədirlər. Zaman keçdikcə sözün mənası dəyişmiş və əlavə “vomit” mənasını almışdır [2, s. 116].

“Tabu və evfemizmlər məsələsi səbəb-nəticə növləri etibarı ilə sosial elmlərin (etnoqrafiya, etnolinqvistika, psixolinqvistika, sosiolinqvistika və s.) araşdırma obyektı olan çoxistiqamətli mövzulardandır. Tabu cəmiyyət içində, sosial və mənəvi sahədə formalaşır. Cəmiyyətin milli-mənəvi həyatı mürəkkəb hadisə olmaqla, bir çox elementlərin məcmusundan ibarətdir. Bu həm də bütün cəmiyyətin və ayrı-ayrılıqda hər bir adamın nitq tələbatını ödəmək üçün sivil dəyərlərin yaranması prosesidir” [4, s.3].

Alimlər evfemizmin istifadəsinin bir neçə səbəbini müəyyən edirlər:

1. Qərəzlə əlaqəli tabu. Məsələn, şeytan “deuce” kimi evfemik adı aldı.

“dickens”, “God - Dear me!”, “Oh, My”, “Good gracious!”, “Golly”, “Gosh!”.

2. Sosial və əxlaqi tabu, məsələn: “spit” - expectorate”, “pantaloons” - “nether garments”, “trousers” - “inexpressibles, inexplicables, indescribables, unmentionables, unwhisperables, one’s mustn’t-mention-‘ems, one’s sit-upons, drawers, pants”.

3. Ağrılı, kədərli xəbərləri, xoşagəlməz xəbərləri yumşaltmaq ehtiyacı, məsələn: “to die” - “to pass away, to be no more”, “foolish” - “unwise”, “pawn-shop” - “loan-offi ce”.

4. Daha az tanış və buna görə də daha az təhqiredici səslənən “elmi” sözlərdən istifadə etmək, məsələn: “over-eating” - “indigestion”, “to eat” - “to refresh oneself”, “cemetery” - “memorial park”.

Təbii haldır ki, obyektin və ya hadisənin birbaşa adı mənfi qiymətləndirmə ilə xarakterizə olunursa, o, həm də mənfi emosiyalar (utanc, qorxu, ikrah, nifrət) doğurur. Yeni təyinat meydana çıxdıqda, yaranan emosiya zərərsizləşdirilir və ifadənin yumşalması baş verir, evfemik əvəzetmə ilə müşayiət olunur. Bu, evfemizmin psixoloji tərəfidir. Ən əsası linqvistik cəhətdir. Linqvistik aspektdən danışarkən evfemizasiya prosesinin iki göstəricisini ayırd etmək lazımdır. Birincisi, müəyyən bir müddət ərzində birbaşa təyinatı tabu olan bəzi mənfi obyekt və ya hadisənin müəyyənedicisidir. İkinci determinant bəzi meliorativ təyinatlarının dolayı xarakteri ilə bağlıdır. Məsələn, “o biri dünyaya köçmək, o biri dünyaya getmək” (“ölmək”) evfemizmi insanlarda mənfi emosiyalar yaradan prosesi ifadə edir (“daha yaxşı dünyada” onu nə gözlədiyini heç kim bilmir, ona görə də bütün insanlar ölümdən qorxur). Bu nümunədə birinci təyinedicini görürük.

“O biri dünyaya köçmək, o biri dünyaya getmək” ifadəsi də dolayı təyinatın vasitəli xarakteri ilə xarakterizə olunur ki, bu da neytral və hətta meliorativ sayıla bilər.

“Evfemistik sözlər vasitəsilə məna birbaşa deyil, dolayı yolla anlaşılr. Bu yolla verilən xəbərin, xoşagəlməz hadisənin təsiri zəifləyir. Evfemizmləri hansı məqsədlə,

hansı səbəblərə görə yaranması cəhətdən iki yerə bölmək olar: Birinci qrupa qismən kobud, xoşagəlməz sözlər əvəzinə, yumşaq, xoşagələn, daha çox nəzakətli sözlərin işlədilməsi daxildir. Burada heç bir qadağa yoxdur, onların işlədilməsi danışanın öz istəyindən asılıdır. Burdakı evfemizmlər çox vaxt neytral mövqe daşıyır. İkinci qrupa isə dildə işlədilməsi caiz olmayan, qeyri-rəsmi, qadağan edilmiş, deyilməsi məsləhət görülməyən, ictimai yerlərdə nalayiq hesab edilən, ədəb dairəsindən, etikadan kənar olan sözlər əvəzinə, ona yaxın, qismən nəzakətli, bəzən də örtülü, gizli sözlərin işlədilməsi daxildir” [1, s.9-10].

Aparılmış təhlilin nəticələri göstərdiyi kimi, müqayisə olunan iki dildə evfemizmlərin əsas frazeoloji semantik qruplarının üst-üstə düşdüyünü müşahidə edirik. Fərqlər göstərilən semantik qrupların kəmiyyət məzmununda və tədqiq olunan vahidlərin üslub və zaman əlaqəsindədir.

Ədəbiyyat:

1. Eminli B.İ. Evfemizmlərin linqvomədəni spesifikasi // Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərləri”. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 13. 2017, №2, c.9-11.
2. Jucker A. H. History of English and English Historical Linguistics. Stuttgart, 2000, 207 p.
3. New Oxford Thesaurus of English. New York: Oxford University Press Inc, 2000, 1087 p.
4. Qocayeva Ş.K. Dildə tabu hadisəsi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016, 23 s.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979.
6. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
7. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Аспект-пресс, 1967.
9. Сеничкина Е. П. Словарь эвфемизмов русского языка. М.: Флинта: Наука, 2008. 464 с.
10. Ярцева В.Н. Большой энциклопедический словарь // Языкознание. 1998.

Rəyçi: dosent Məhəbbət Əsədova